

ІСТОРИЧНА ЦИВІЛІСТИКА

УДК 347.626:347.961.1

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v052.2024.5>

Бондарева Марія Володимирівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри юстиції

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-3170-1307

Рабовська Світлана Янівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри юстиції

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0001-6147-5251

Шмарьова Тетяна Олександрівна,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри

загальнотеоретичного правознавства та публічного права

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ORCID ID: 0009-0004-8288-2023

РЕГУЛЮВАННЯ ФАКТИЧНИХ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН В ІСТОРИКО-ПРИКЛАДНОМУ АСПЕКТІ

Постановка наукової проблеми. Питання спільного проживання жінки і чоловіка без офіційної реєстрації шлюбу врегульовано Сімейним кодексом України на рівні умов і підстав визнання такого союзу, а також у майновому аспекті (режим спільної сумісної власності набутого у такому союзі майна за умови доведення проживання однією сім'єю та не перебування у іншому шлюбі). Як вбачається, через відсутність назви інституту його визначають описовим методом, використовуючи зміст правових норм, що ними врегульовано окремі його аспекти. Через це не тільки в побуті, але й на рівні наукових розвідок і оглядів/аналізу судової практики вживають терміни «фактичні шлюбні відносини» і «фактичний шлюб».

Відносно новою є пропозиція запозичити термін римського права «конкубінат», але не тільки як термін, а як поняття, що може передбачати, зокрема, його реєстрацію, визначення прав і обов'язків членів союзу, унормування спрощеної процедури доказування перебування у союзі/спільності набутого у ньому майна. Втім, ана-

ліз історичних джерел дає право застосовувати поняття «життя на віру» як суто національного відповідника.

Очевидно, наукова проблематика не обмежується виключно понятійно-термінологічним апаратом. Наявність інших, що не суперечать моральним засадам суспільства, союзів передбачає універсалізацію моделі їх реалізації. Принаймні, у частині визнання права на майно.

Робота з універсалізації може зняти окремі питання консервативного ставлення українського суспільства до питання сім'ї і інших союзів, оскільки змістить регулювання в бік дії Цивільного кодексу України, а також вирішити проблеми наявних сьогодні союзів, суб'єктний склад яких не обмежується представниками різних статей. Одночасно, питання актуалізується фактом і наслідками повномасштабної війни.

Стан дослідження. Тема у визначеному авторками розрізі досліджувалась багатьма дослідниками, але у вузькогалузевому сенсі. Так, історичному аспекту вивчення фактичних шлюбних відносин присвячено роботи Петренко І. М.

[1, 2]. Так само історичному аспекту розвитку інституту встановлення факту проживання однією сім'єю присвячено наукову розвідку Круковес В. В. [22]. Комплексне дослідження історії українського сімейного законодавства виконано В. А. Ватрасом [7]. Шлюбні відносини та їх регулювання в історичній ретроспективі з точки зору демографії досліджувались Слюсар Л. І. [5, 10], питання сім'ї та членів родини – Розгон О. В. [16]. Інноваційному підходу запозичення поняття і терміну «конкубінат» присвятили наукові роботи Лукасевич-Крутник І. С. [14] та Старчук О. В. [15].

Метою статті є напрацювання пропозицій щодо удосконалення й уніфікації термінологічного апарату, застосовуваного до фактичних шлюбних відносин, а також удосконалення форм врегулювання майнових правовідносин учасників – з перспективою їхньої універсалізації для різних форм союзів – на основі всебічного аналізу норм діючого Сімейного кодексу України, історичних даних про регулювання фактичних шлюбних відносин, а також новітніх пропозицій відносно запозичення конкубінату, як терміну і правового інституту.

Виклад основного матеріалу. У XVI – XVII ст. ст. шлюби в Україні укладались на основі усної чи письмової угоди. З XVI ст. «до Таїнства Шлюбу в Українській Церкві запроваджена важлива шлюбна присяга, яка поширювалася Великим Требником митрополита Петра Могили з 1637 року» [1, с. 27]. Через це сам шлюб сприймався як присяга, що нерозривно скріплювала зв'язок між подружжям. І навпаки, порушення присяги у більшості випадків призводило до розриву у стосунках.

Сам факт церковного вінчання в звичній народній практиці не запроваджував того самого нерозривного зв'язку між майбутнім подружжям. І. Петренко у своїй роботі [1, с. 27-28] наводить кілька цікавих фактів співвідношення значущості у народній свідомості ритуалів церковного вінчання й весілля. Так, в одному із сіл парафіяльний священик з невідомої причини відмовився вінчати пару молодят. Погодився лише тоді, коли місцева громада висунула йому ультиматум: або він проводить обряд вінчання, або громада вважатиме шлюб законним, навіть якщо його скріпить тільки процедура весілля, яке пройде у відповідності до місцевих звичаїв. Адже навіть після обряду вінчання й до весілля молоді жили окремо – що безумовно засвідчує превалювання у народній свідомості весілля як процедури над вінчанням як церковним таїнством.

Другий, наведений дослідницею приклад, відноситься вже до 1726 р., коли шляхтич Василь Виговський скаржився до Овруцького гродського суду за порушення шлюбної угоди на панів Вербицьких, які встигли повінчати із ним свою доньку, але до церемонії весілля віддали її за іншого. Як зазначається в науковій розвідці, шляхтич не претендував на повернення нареченої, а лише – на компенсацію збитків від порушеної угоди. При цьому слід відмітити, що часовий розрив між церковним вінчанням і самим весіллям, якому у народі надавалось аж такого великого значення, міг бути і значним, оскільки протягом нього стали можливими повторне вінчання й шлюб молодіци з іншим чоловіком.

Втім, від 1744 р. було ухвалено, що молодята під страхом покарання за перелюб мали жити спільно одразу ж після вінчання. Але і попри намагання влади такими адміністративними методами укріпити авторитет церковного шлюбу через вінчання, навіть у другій половині XVIII ст. в українських землях все іще широко побутували залишки язичницьких уявлень про весілля [2, с. 71] як неодмінну складову законного шлюбу для його визнання місцевою громадою.

Поряд із законним існував також фактичний шлюб, який отримав назву «жити на віру», тобто, «без весілля і вінчання в церкві. Такі, по суті, громадянські шлюби, зустрічались переважно на Правобережній Україні (у Подільській, Київській, Волинській губерніях), а також у Галичині та на Чернігівщині» [1, с. 29]. Принагідно варто зазначити недоречність вжиття назви «громадянський шлюб» щодо шлюбу фактичного, якщо бути прискіпливим до термінології [3], саме тому тут вжито вислів «по суті, громадянські шлюби».

Відомим є факт, що Леся Українка жила «на віру» із своїм майбутнім чоловіком Климентом Квіткою 9 років. Познайомившись у 1898 р., вони узаконили свої стосунки через церковний шлюб лише у 1907 р., «суто через тиск родини та службове становище Квітки, яке вимагало офіційного одруження. Без гостей, гучної забави та зайвих церемоній» [4].

У другій половині XIX – на початку XX ст. територія України «належала до групи країн з найвищою інтенсивністю шлюбності» [5], широко практикувались ранні шлюби, а також модель «шлюбу на все життя» [5]. Зазначене вказує, що звичай «жити на віру» все іще практикувався вкрай нечасто, адже його на той момент все іще активно засуджували як церква, так і суспільна мораль.

Революційні зміни 1917 р. видозмінили як суспільство в цілому, так і підходи до шлюбу.

Першу половину 20-х рр. ХХ ст. іноді називають періодом «повної лібералізації шлюбно-сімейного законодавства в умовах докорінної перебудови соціально-економічного середовища на нових «комуністичних» принципах організації суспільства», що призвело до розпусу, а також дезорганізації та кризи сім'ї [6, с. 289]. Всі нові, запроваджені з легкої руки героїнь революційного руху ідеї «кохання як склянки води», «крилатого та безкрилого еросу», дійсно дезорієнтували суспільство через свою двоєдину сутність: кардинальну відмінність від старої, на тлі них – майже пуританської моралі, а також швидкість запровадження, без будь-якого перехідного періоду.

20 лютого 1919 року було прийнято декрети Раднаркому України «Про громадянський шлюб і про ведення книг запису актів громадянського стану», «Про організацію відділів ЗАГС» та Декрет УРСР «Про розлучення» [7, с. 156].

Так, відповідно до декрету «Про громадянський шлюб і про ведення книг запису актів громадянського стану» єдиним законним шлюбом визнавався шлюб, зареєстрований в органах ЗАГС – при визнанні релігійних і фактичних шлюбів, укладених до набрання чинності названим документом. Тобто, зафіксовано визнання шлюбу як акту громадянського стану, а не результат церковного таїнства.

У подальшому, Кодексом законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР від 30 травня 1926 р. фактичні шлюбні відносини визнавались «лише при вирішенні справ про утримання непрацездатного подружжя або про розподіл спільного майна» [7, с. 157].

Визнання фактичного шлюбу здійснювалось у суді за процедурою, близькою до сучасної, встановлення факту, що має юридичне значення в окремому провадженні. У випадку виникнення між фактичним подружжям спору щодо майна або аліментів суд зобов'язаний був спершу встановити наявність факту шлюбних відносин. «Причому фактичним шлюбом визнавались лише серйозні та тривалі подружні зв'язки, а не випадкові і скороминущі. Доказами наявності такого шлюбу для суду були: факт спільного проживання, наявність при цьому спільного господарства, спільне виховання дітей, взаємна підтримка тощо. Крім того, фактичний шлюб міг бути визнаний, коли він відповідав необхідним умовам (вік, стан здоров'я, відсутність близьких родичів, моногамія тощо)» [8].

Допускалась одностороння реєстрація шлюбу на підставі заяви однієї із сторін, які перебу-

вали у близьких стосунках без офіційної реєстрації. Шлюб підлягав реєстрації у випадку, коли інша сторона фактичних шлюбних відносин (або зв'язку) не оскаржувала її по суду упродовж місяця з моменту отримання відповідного повідомлення від органу ЗАГС.

Як вбачається, на законодавчому рівні держава вживала заходів щодо офіціалізації шлюбних стосунків. «Порівняно з аналогічним рос. кодексом, де було легалізовано факт. шлюб, в українському більше значення надавалося реєстрації шлюбу, а не факт. співжиттю» [9].

Авторки не ставили за мету детально дослідити історію законодавчого врегулювання в Україні фактичних шлюбних відносин, а лише – дослідити акти законодавства на зламі епох, і на цій підставі висвітлити та встановити відповідні тенденції.

Декрет Раднаркому України від 20 лютого 1919 року і Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР від 30 травня 1926 р. вінчали злам епохи панування церковного права у питанні шлюбу та закріплювали нові підходи: від ліберального регулювання фактичних шлюбних відносин в кризово-воєнно-революційні часи до надання переваги зареєстрованому шлюбу на етапі побудови мирного життя. Л. Слюсар вказує, що «протягом багатьох століть у традиційному суспільстві матримоніальна, сексуальна і репродуктивна поведінка були з'єднані, переплетені: вступ до шлюбу означав початок сексуального життя і репродуктивної діяльності» [10, с. 120]. Дослідниця також наголошує: «секуляризація суспільства, зміна моральних і соціальних норм, зростання їхньої гнучкості й ліберальності, поширення ефективних методів контрацепції сприяли роз'єднанню сексуальної і шлюбної поведінки, що спродукувало ще більшу автономізацію репродуктивної поведінки, її «віддалення» від шлюбної» [10, с. 121].

Встановити кількість фактичних шлюбів більш-менш точно можна за допомогою перепису населення, якщо заповнювана респондентом анкета містить відповідні графи. Наприклад, за даними перепису 2001 р. «у незареєстрованому шлюбі проживало 7,0 % одружених чоловіків і така ж частка заміжніх жінок, у тому числі серед осіб дітородного віку (15–49 років) відповідно 8,0 і 7,7 %» [10, с. 124]. Л. Слюсар вказує також на факт реєстрації народженої не у зареєстрованому шлюбі дитини за заявами обох батьків як підставу встановити кількість фактичних шлюбів. Таких дітей, наприклад, у 1994 р. було 47,8 % з новонароджених 66 897 дітей [10, с. 124]. Тобто, майже поло-

вина, що пояснюється бажанням отримати пільги і компенсації, належні матері-одиначці за статусом. Адже від 1944 р. нічого не змінилось – незареєстрований в органах ЗАГС шлюб не породжував правових наслідків. Але, очевидно, юридична невизначеність у сімейному статусі компенсувалась виплатами й пільгами, і розмір допомоги від держави схилив до обрання такої форми взаємин з батьком дитини.

На зміну Кодексу про шлюб та сім'ю України, затвердженому Законом УРСР від 20 червня 1969 р., який набрав чинності 1 січня 1970 р., 10 січня 2002 р. Верховною Радою України було ухвалено новий Сімейний кодекс України [11]. З 01 січня 2004 р. (дати набрання чинності СК України) була передбачена можливість встановлення судом факту проживання чоловіка і жінки без реєстрації шлюбу при вирішенні майнових питань – з підстав відсутності унормування правового режиму майна, набутого у фактичному шлюбі, як це передбачено ст. 74 СК України. За час дії КпШС України подібні питання вирішувались на підставі ч. 1 ст. 17 Закону «Про власність».

В контексті розглядуваного питання особливий акцент звертається на такі поняття й визначення СК України. Так, відповідно до ч. 2 ст. 3 СК України сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Згідно з ч. 4 ст. 3 СК України сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Аналіз основних поглядів на сім'ю дозволив сформулювати основні її характеристики. Так, сім'я розглядається: як мала соціальна група; як важлива форма організації особистого побуту; як соціальний інститут, заснований на шлюбному (подружньому) союзі; а також як багатосторонні відносини подружжя з родичами. При цьому, серед функцій сім'ї також зазначається репродуктивна, яка полягає у відтворенні собі подібних [12, с. 10].

Відповідно до ч. 2 ст. 21 СК України проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя.

Варто звернути увагу також на положення ч. 1 ст. 74 СК України, відповідно до якої якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної

сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними. Частина 2 названої норми поширює на майно, спільно набуте під час фактичного шлюбу, положення глави 8 цього Кодексу.

Надалі історичний екскурс дослідження набуває значення прикладного. Авторки окреслили для себе декілька його аспектів: застосовувана термінологія та її уніфікація, інститут спільності майна фактичного подружжя в практичній реалізації та окремі аспекти нотаріальної практики.

Концептуальний аналіз наведених вище правових норм вказує на логіку законодавця: 1) важливим визнано інститут сім'ї, яку складають особи, що вони спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки; 2) сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства; 3) незареєстрований шлюб не призводить до виникнення у чоловіка і жінки, які проживають разом, прав і обов'язків подружжя. Тобто, вони визнаються сім'єю, але не мають статусу подружжя; 4) натомість, жінка і чоловік, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу і не перебувають у іншому шлюбі під час спільного проживання набувають майно у спільну сумісну власність. Тобто, відмінність фактичних шлюбних відносин і зареєстрованого шлюбу полягає в окремому унормуванні певних аспектів шлюбу фактичного, зокрема, майнових, а також у не застосуванні презумпції спільності майна – в кожному конкретному випадку факт спільного проживання без реєстрації шлюбу необхідно доводити в суді в разі наявності спору.

Отже, у особи є вибір: захистити себе шляхом реєстрації шлюбу або віддатись на розсуд долі. І в цьому, очевидно, є прояв ліберального підходу держави – не забороняти. А свідома особистість сама має обирати і платити за свій вибір, якщо раптом чергове кохання не витримає випробування часом і побутом.

Концепція унормування питань фактичного шлюбу та його наслідків Сімейним кодексом України чітка й зрозуміла, чого не можна сказати про термінологічний апарат. Тобто, маємо поняття: спільне проживання чоловіка і жінки як подружжя, але без реєстрації шлюбу в органах РАЦС, внаслідок чого статус подружжя відсутній. Це поняття виражається термінами:

1) в історичному аспекті – «життя на віру» або фактичний шлюб. Під «громадянським» або

«цивільним» шлюбом розуміли шлюб, зареєстрований в органах ЗАГС, а не укладений внаслідок таїнства вінчання у церкві;

2) наразі: а) «особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки», оскільки вони складають сім'ю, а визначення сім'ї є саме таким (ч. 2 ст. 3 СК України); б) «проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу» (ч. 2 ст. 21 СК України); в) «жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі» (ч. 1 ст. 74 СК України);

3) паралельно з визначеннями, приведеними у п. 2, вживається термін «фактичний шлюб» [13];

4) в науковій літературі нечасто, але застосовується термін «конкубінат», який виражає поняття безшлюбного спільного проживання жінки та чоловіка однією сім'єю [14, 15].

Декілька зауважень щодо викладеного.

По-перше. Термінологія СК України має описовий характер. Поняття «жінка та чоловік, які проживають у зареєстрованому шлюбі» називають «подружжям». І однією з підстав створення сім'ї прямо названо шлюб. Ще однією підставою створення сім'ї зазначено інші випадки, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства. Аби вони відповідали вимогам співжиття: спільне проживання, пов'язаність спільним побутом і наявність взаємних прав та обов'язків.

По-друге. Отже, фактичний шлюб є не більше, ніж однією з «інших» підстав, тому зрозумілим є підхід, коли щодо нього відсутнє чіткої, уніфікований й зручний в застосуванні (принаймні, короткий за формою) термін. Адже словосполучення «фактичний шлюб» і «фактичні шлюбні відносини» хоч і зустрічаються в літературі і практиці, але в самих судових рішеннях здебільшого наводяться чітко визначення СК України, у той час як в оглядах судової практики підхід до вживаної термінології дещо лібералізується [13].

Тому, фактичні шлюбні відносини, напевно, хоч і складають більшість випадків в абсолютному й відносному значенні «інших підстав» створення сімейного союзу, але не є єдиними.

По-третє. Історичний розвиток людства показав еволюцію великої патріархальної родини з великою кількістю родичів по прямій висхідній і низхідній лініях в компакту сім'ю, яка складається, як правило, з родичів до трьох поколінь по прямій лінії рідства. Зазвичай, менше – до картини «батьки-діти».

Як вже зазначалось, частиною 4 ст. 3 СК України підставою виникнення сім'ї названо

кровне споріднення – поняття дуже широке. З точки зору законодавчої техніки – вельми вдале рішення, оскільки норма дозволяє регулювати різноваріативні відносини.

В літературі [16, с. 114-117] наведено аналіз понять «члени сім'ї», «родичі», «близькі родичі» та «близькі особи» – на підставі профільного рішення Конституційного Суду України від 03 червня 1999 р. [17], Сімейного кодексу України, Житлового кодексу УРСР, Цивільного кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» (в редакції законодавчих актів станом на 2014 р. – час опублікування наукової розвідки). В роботі наведено широкий спектр груп фізичних осіб, які перебувають у тому чи іншому ступені близькості – відповідно до предмету правового регулювання.

Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» членами сім'ї законодавець визнавав осіб, «які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання. Наразі цей закон втратив чинність – відповідно до Закону України від 07 грудня 2017 р. «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [18]. Ним коло близьких осіб виписано через поняття «домашнього насильства», яке вчиняється «в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа [...]».

Виходячи з положень про різні ступені спорідненості, які лежать в основі створення сім'ї, О. В. Розгон зазначає, що «спорідненість слід розглядати через категорію «родинність». Взагалі родинність є підставою виникнення сімейних правовідносин лише тоді, коли з нею безпосередньо пов'язане сімейним законодавством настання певних правових наслідків» [16, с. 116]. Через дискусійний характер питання про родинність виділяються два її види: 1) кровна (за похо-

дженням); 2) власне родинність, заснована на правовому зв'язку, тобто, яка здебільшого виявляє «соціальні риси».

Відтак, можемо висувати широке й не завжди чітко врегульоване коло осіб, між якими може виникати спорідненість і союз яких може бути визнано сім'єю.

Тому особливої актуальності набуває судова практика, коли факт проживання однією сім'єю встановлюється в кожному конкретному випадкові на підставі доказів. Наприклад, спільне проживання між дядьком і племінником [19], а також між двома особами літнього віку, чий союз визначально не претендував на шлюбність [20].

По-четверте. Як уже зазначалось, в науковій літературі запропоновано називати поняття проживання жінки і чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу конкубінатом.

У догмі римського права під конкубінатом розумівся сформований інститут сімейного права: дозволене законом постійне спільне життя жінки (кокубіни) та чоловіка (конкубіна). «Конкубіна не могла поділяти правове становище свого співмешканця. Крім того, чоловік в республіканську епоху міг перебувати і в законному шлюбі, і в конкубінаті (з різними жінками). Часто такий тип відносин виникав між особами, які не бажали чи не могли укласти шлюб (наприклад, сенатор із невольницею, яку звільнив з рабства). [...] Діти, народжені в конкубінаті, відповідно набували статусу матері, а не батька, хоч не були для нього юридично сторонні як позашлюбні діти. За певних умов діти від конкубіни мали право на утримання від батька та могли спадкувати частину його майна. А якщо батько їх узаконив, то повністю підпадали під його владу» [14, с. 30]. Еволюція римського конкубінату наводиться за концепцією, викладеною Л. В. Дячуком:

1) докласичний, який характеризується зв'язком з римською сакральною правовою традицією;

2) класичний, коли конкубінат був врегульований нормами шлюбного законодавства Октавіана Августа;

3) посткласичний, у період якого за нормами імператорського законодавства йому було надано статус «інституту права» [14, с. 30-31].

Отже, сьогодні конкубінат можна розглядати як термін (постійне співжиття жінки і чоловіка без реєстрації шлюбу), і як правовий інститут, який: 1) був сформований догмою римського права; 2) прийнятий, та який отримав розвиток в середньовічній Європі саме як інститут сімейного

права, а не саме лише поняття чи термін, які це поняття виражають.

Варто нагадати, що в тогочасній Європі погляд на легальність безшлюбного постійного проживання жінки та чоловіка формувався під впливом догматів християнства, а після 1054 р. – догматів католицизму. В розглядуваній роботі [14, с. 31-32] наводиться ставлення церкви до конкубінату від Толедського собору (судження, що проживання чоловіка в конкубінаті не є належною підставою для відмови йому у причасті) до Тренського (Тридентського) собору 1545-1563 рр., яким названа форма співжиття була визнана нелегальною й заборонена.

Надалі І. С. Лукасевич-Крутник робить декілька висновків:

- «в законодавстві України поняття конкубінату не отримало легального визначення»;
- «тому під конкубінатом, очевидно, варто розуміти проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу за умови, що вони не перебувають в будь-якому іншому шлюбі» [14, с. 33].

Виходячи із розуміння, що будь-яке «поняття» характеризується обсягом і змістом, а «термін» виступає назвою поняття, можна погодитись із першим висновком: в силу низки причин, у тому числі – через відсутність історичної традиції, конкубінат в якості поняття дійсно не унормований сімейним законодавством України. Другий висновок можна частково переформулювати: не під конкубінатом варто розуміти відповідні формулювання Сімейного кодексу України, а до легалізованого поняття можна застосувати коротку назву – конкубінат. За таких умов другий наведений висновок буде цілком коректним. І запропонувати, попри відсутність законодавчого закріплення терміну, перенести його з доктрини в практику. І така уніфікація термінології, враховуючи, що співжиття без реєстрації шлюбу в нормах СК України розведено по різних статтях і сформульовано через перерахування ознак такого союзу, може мати позитивні наслідки. Принаймні, не буде заперечень для використання терміну «фактичний шлюб» – як не передбаченого нормами СК України, але більш лаконічного.

Погляд на фактичний шлюб крізь призму визначення понятійно-термінологічного апарату має також і прикладні аспекти.

Зокрема, що стосується встановлення факту фактичних шлюбних відносин і правового режиму майна, набутого у такому сімейному союзі.

Встановлення факту проживання жінки і чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу здійснюється в рамках окремого провадження (встановлення факту, що має юридичне значення). При цьому, що цікаво, норми ч. 2 ст. 21 та ч. 1 ст. 74 СК України говорять про «проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу», у той час як прийнятий набагато пізніше ЦПК України у новій редакції зазначає серед цієї категорії справи про встановлення факту «проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу» – п. 5 ч. 1 ст. 315 ЦПК України [21]. Здавалось би, яка різниця, жінку чи чоловіка зазначити першим. Але в цілому даний факт вказує на недбалість в законодавчій техніці.

За даними В. В. Круковес, процедура встановлення фактів, що має юридичне значення, в рамках окремого провадження, яке на той час часто мало назву «охоронного провадження, була більш-менш визначена у 1945 р. [22, с. 93]. У подальшому, відповідно до ст. 254 ЦПК 1963 р. «було закріплено перелік справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, враховуючи й справи про встановлення факту перебування у «фактичних шлюбних відносинах», якщо шлюб в органах запису актів громадянського стану не може бути зареєстрований внаслідок смерті одного з подружжя» [22, с. 96].

Втім, за правилом ч. 6 ст. 294 ЦПК України [21], встановлення факту, що має юридичне значення, за наявності спору про право розглядається у позовному провадженні.

Розглянемо на прикладі майнових відносин учасників незареєстрованого союзу. З одного боку, на набуто у такому союзі майно поширюється режим спільної сумісної власності. З іншого – у разі наявності спору презумпція застосовується виключно за умови встановлення факту спільного проживання. Відповідно, можна презюмувати певну кількість випадків порушення прав одного із учасників союзу: той, на кого зареєстроване майно, може на власний розсуд ним розпорядитися. Шлях вирішення питання для іншого є значно довшим – через суд.

О. В. Старчук у науковій розвідці [15] зробила панорамний аналіз поглядів науковців на зазначене питання. Принаймні, станом на 2017 р. застосування режиму спільної сумісної власності для майна, набутого у незареєстрованому союзі жінки і чоловіка, оцінювалось як «міна уповільненої дії», маючи на увазі суттєве збільшення позовів даної категорії. Хоча, на правду, даних про таке суттєве збільшення сьогодні немає (дана

теза є виключно констатацією, і жодним чином – не запереченням).

О. В. Старчук зробила більш-менш узагальнений висновок науковців щодо правила застосування ст. 74 СК України, маючи на увазі застосування режиму спільної сумісної власності щодо майна у незареєстрованому союзі:

1) створити належні умови для застосування ст. 74 СК України на законодавчому рівні;

2) замінити правовий режим спільно набутої власності – зі спільної сумісної на спільну часткову [15, с. 80].

Разом із тим, на противагу запропонованій точці зору можна захистити логіку законодавця:

– частина 1 ст. 74 СК України поширює на майно, набуто у незареєстрованому союзі жінки і чоловіка режим спільної сумісної власності. З поправкою – якщо інше не буде встановлено письмовою домовленістю між ними. Ніщо не забороняє: по-перше, таку письмову угоду попередньо укласти; по-друге, набути майно у спільну часткову власність. Інша справа, що, окрилені почуттями, закохані цього не роблять, за що мають клопіт у подальшому. Взагалі, нашій правовій культурі не притаманна превентивна організація майбутніх матеріальних взаємин. Як то укладення заповітів, договорів між подружжям – із зазначенням джерел походження коштів, за які придбавається спільна власність. Можливо, як варіант, подумати про підвищення правової грамотності населення, а не про норми-«няньки», які надмірно унормують геть аж усі ситуації, які тільки можуть виникнути. При цьому, погоджувачись на фактичний шлюб, люди свідомо наражаються на всі неприємності, які і можуть виникнути;

– в разі доведення фактів перебування у фактичних шлюбних відносинах, придбання у цей період майна й незаконного його відчуження одним із членів незареєстрованого союзу має діяти правило компенсації половини його вартості постраждалій стороні. Звісно, компенсація і наявність майна з точки зору виконання рішення – різні речі. Але, варто повторити: той, хто не потребує «штампу в паспорті», нехай має на увазі, що сам собі торує проблеми;

– можна висувати: держава захищає осіб, підставою створення сім'ї у яких став зареєстрований у встановленому законом порядку шлюб. Разом із тим, надано легальний інструмент захисту майнових прав тим особам, які в силу різних причин та/або переконань шлюб не реєструють, але на власний ризик «живуть на віру».

9. Усенко І. Б. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР 1926. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3 : К. М. 792 с. URL: https://leksika.com.ua/14470309/legal/kodeks_zakoniv_pro_simyu_opiku_shlyub_i_akti_gromadyanskogo_stanu_usrr_1926 (дата звернення 20.02.2024 р).
10. Слюсар Л. І. Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність / НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. Київ, 2021. 180 с.
11. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III (із змінами і доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення 22.02.2024 р).
12. Сімейне право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. Т. В. Курило. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 316 с.
13. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах зі спорів, що виникають між особами, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Oglyad_KCS_podr_1.pdf (дата звернення 20.02.2024 р).
14. Лукасевич-Крутник І. С. Конкубінат як підстава виникнення сімейних правовідносин. Проблеми сучасного сімейного права: моногр. / за наук. ред.док. юрид. наук І. С. Лукасевич-Крутник. Тернопіль: ЗУНУ, 2020. С. 29–46.
15. Старчук О. В. До питання посвідчення нотаріусом конкубінатного договору. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 77–81.
16. Розгон О. В. Поняття «родич», «член сім'ї» та суміжні з ними категорії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Право». 2014. Вип. 17. С. 114–117.
17. Рішення Конституційного Суду України від 03 червня 1999 р. № 5-рп/99 за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї»). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99#Text> (дата звернення 11.03.2024 р).
18. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07 грудня 2017 р. (із змінами і доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення 14.03.2024 р.).
19. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 серпня 2018 р. у справі № 644/6274/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78011421> (дата звернення 14.03.2024 р.).
20. Рішення Києво-Святошинського суду Київської області від 22.06.21 р. у справі № 369/7538/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97818548> (дата звернення 14.03.2024 р.).
21. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 14.03.2024 р.).
22. Круковес В. В. Справи про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу: історичний аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. С. 92–99.

Бондарева Марія Володимирівна, Рабовська Світлана Янівна, Шмарьова Тетяна Олександрівна
Регулювання фактичних шлюбних відносин в історико-прикладному аспекті

Статтю присвячено комплексному історико-прикладному аналізу інституту спільного проживання жінки і чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Українським законодавством така форма співжиття, за умови доведення цього факту у разі спору по суду, має наслідками як визнання таких співмешканців не подружжям, але сім'єю, а також режим спільної сумісної власності щодо майна, набутого під час такого співжиття без реєстрації шлюбу. Історія неодноразово показала, що дестабілізація соціально-економічного життя негативно впливає на консервативні інститути суспільства, зокрема, на сім'ю та шлюб – як один з чинників її виникнення та визнання. Тому наразі чинник війни актуалізує тему дослідження. В статті, у розрізі уніфікації термінологічного апарату, наведено історію виникнення та застосування таких понять як «церковний шлюб», «фактичний шлюб» або фактичні шлюбні відносини, та, на противагу їм – «громадянський шлюб». Втім, глосарій наразі навіть на законодавчому рівні містить громіздкі конструкції на кшталт «проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу» або «якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі». І таке становище зумовлює застосування в практиці більш зручних логістичних конструкцій – якщо не в текстах судових рішень, то при аналізі правозастосовчої практики. Одночасно в наукових дослідженнях для позначення фактичного співжиття жінки і чоловіка однією сім'єю поступово вводиться поняття «конкубінат», що є запозиченням не тільки і не стільки з римського права, скільки – з сучасних законодавств європейських країн. Звідси виходять пропозиції щодо спрощеної реєстрації конкубінатів як запорука доведення тих наслідків, які матиме безшлюбне проживання жінки та чоловіка, перш за все – наслідків матеріальних. Враховуючи, що законодавчі приписи визначають зміст правовідносин, а назва інституту має лише зовнішню форму вираження, навіть практичне прийняття поняття і терміну «конкубінат» призведе до його «націоналізації» через адаптацію і наповнення практичним змістом. Через це не виключається й повернення до власної термінології, як то життя «на віру», що точно висвітлює характер правовідносин, особливо, у майновому сенсі – бути готовим довести факт спільного проживання однією сім'єю, оскільки презумпція спільності майна застосовується виключно у разі такого доведення.

Ключові слова: сім'я, церковний шлюб, громадянський шлюб, фактичний шлюб, конкубінат, «життя на віру».

